

Araştırma Makalesi

Türkiye’de İmam Hatip/li Algısı: Bazı Göstergeler Bağlamında Sosyolojik Bir Değerlendirme

Mehmet Ali Aydemir¹
Selçuk Üniversitesi

Öz

Türkiye’de din eksenli tarihsel tecrübe, kendine mahsus özelliklerle şekillenen ve günümüze kadar uzanan “imam hatip okulları” olgusunu üretmiştir. İmam hatip okulları ve öğrencilerinin bu tarihsel tecrübe ile gelişen karakteristiği, bir kimlik unsuru ve özgün bir vatandaşlık modeline tahvil edilebilmiştir. İmam hatip okullarında yetişen öğrencilerin dindarlık düzeyi, yaşama tarzı, hayat görüşü, siyasal tutumları gibi çeşitli başlıklarda belirginleşen bu husus; Türkiye’nin toplumsal yapısına mündemiç olgusal bir gerçekliğe yaslanacak kadar içselleştirilmiştir. Bir toplumsal tipoloji çıkarılabilecek düzeyde özgün bir duruş üretebilen imam hatipli olmak, salt öğrencileri ilgilendiren bir hususiyet olmanın ötesinde imam hatipli olmayan diğer insanların nazarında da çeşitli açılardan bir karşılık üretebilmiştir. Bu anlamda, bir eğitim kurumu olmanın yanı sıra toplumda bulunduğu karşılık ile de imam hatip okulları, diğer eğitim kurumlarından ayrılmaktadır. Zira Türkiye’de bu okullara atfedilen değer ve nitelikler, ortak bir tanımlayan olarak hemen her kesimden insanın neredeyse üzerinde ittifak ettiği olumlu bir imaja kaynaklık etmiştir. Bu nitelemeler, “imam hatipli” olmanın bir ayrıcalık sebebi olarak algılanmasını da beraberinde getirmiştir. TİMAY’ın destekleriyle gerçekleştirilen “Türkiye’de İmam Hatip Liseleri ve İmam Hatipliler Algısı” başlıklı araştırma ile de tespit edilen bu gerçek, toplumun genel algısını yansıtmaya açısından önemlidir. Omurgasını ilgili araştırmanın oluşturduğu bu makale; kamuoyunda son dönemlerde zikredilen bazı iddiaları cevaplamak, cevapları somut veriler ile destekleyerek bazı yargıları dillendirmek amacıyla. Dolayısıyla, sosyolojik araştırmanın elde ettiği veriler ile destekli bir “imam hatip okulu ve öğrencisi” algısını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu çalışma, imam hatip liselerini ve öğrencilerini kapsayan bu algının hangi değerlerden, kültürel ve ideolojik zeminlerden beslendiğini ve nasıl şekillendiğini tartışmaya açmak istemektedir. Bununla birlikte, uzun erimli tartışmalar içinde gerçek olmayan bilgiler ve söylemler üzerinden kamuoyunu besleyen bazı görüş sahiplerinin iddiaları ile bu iddialar karşısında kendi tecrübesi ve algısıyla muhakeme eden geniş halk kitlelerinin konuya dair görüşlerini kıyaslama imkânı da aranacaktır. Bu bağlamda belirli bir çerçeve çizmek amacıyla bazı göstergeler analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler

İmam Hatip Liseli kimliği • Toplumsal algı • İmam hatip öğrenciliği • Eğitim • Okul

¹ Mehmet Ali Aydemir (Doç. Dr.), Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Selçuklu 42250 Konya. Eposta: maliaydemir@gmail.com

Günümüz İmam Hatip Okulları Üzerine

Millî Eğitim Bakanlığı resmî rakamlarına göre Türkiye’de ortaokul düzeyinde 1780, lise düzeyinde ise 1094 olmak üzere toplam 2874 imam hatip okulu mevcuttur. Ayrıca bu okullarda; 386,589’u ortaokul öğrencisi, 546,443’ü lise öğrencisi olmak üzere toplam 933,032 öğrenci eğitim-öğretim görmektedir.² Bu veriler, 28 Şubat süreciyle öğrencilerinin büyük çoğunluğunu yitiren imam hatip okullarının tekrar eski öğrenci potansiyeline ulaştığını göstermektedir (Özensel & Aydemir, 2016).

Eğitim meselesinin Türkiye’de tartışmalara konu bir politika unsuru olarak görüldüğü açık bir gerçektir. Bir meşruiyet zemini olarak eğitim alanı, siyasal iktidarların politikalarıyla sıklıkla değiştirilmiş ve yeniden yapılandırılmıştır. İmam hatip okulları da bu anlayıştan nasibini almış ve neredeyse her dönemde yeni bir uygulama ile karşı karşıya kalmıştır. Değişen koşullar ve tutumlara karşın imam hatip okullarına atfedilen kıymetin bir göstergesi ise halk nezdindeki algılarda görülebilir. Bu konuda yapılan “Türkiye’de İmam Hatip Liseleri ve İmam Hatipliler Algısı” araştırmasının da ortaya koyduğu bir realite olarak, bu okullar; Türkiye kamusu için önem arz eden kurumlar arasındadır. Bu okulların gerek din ve ahlak eğitimi konusunda gerekse diğer eğitsel konularda başarılı olduğu, buralarda yetiştirilen öğrencilerin topluma saygılı, değer yönelimli, vatansever yurttaşlık bilinciyle bezenmiş ve "iyi" insan olma kapasitesini haiz oldukları gibi algılar ön plana çıkmaktadır (Özensel, Aydemir & Akın, 2012). Toplumsal kabuller ve siyasal iktidarların örtüştüğü durumlarda imam hatip okullarının en parlak zamanlarını yaşadığı, aksi durumlarda ise hem bu okulların hem de elbette ki öğrencilerinin ciddi mağduriyetler yaşadığı bir toplumsal tarih gerçeği olarak arşivlenmiştir.

Türkiye’de siyaset; yalnızca bir iktidar yahut devlet yönetim işi olarak değil, aynı zamanda idealize edilen bir toplumun inşası olarak da görülmüştür. Bu genel kabulün eğitim politikaları dolayısıyla, icrası çeşitli örneklerle deneyimlenmiş ve önem atfedilen kurumların farklı iktidarlara değişim yaşadığı, döneme ve konjonktüre göre yeni aktörlerin ortaya çıktığı yahut ortadan kaybolduğu iddia edilebilir (bk. Akşit & Coşkun, 2004; Berkes, 2003; Can, 2013). Meslek lisesi, düz lise, çok programlı lise, Anadolu lisesi, spor lisesi, güzel sanatlar lisesi, kolejler, özel okullar, askerî liseler, polis kolejleri, imam hatip okulları, özel eğitim kurumları, dershaneler vb. gibi okullar/kurumlar ile bu okullarda/kurumlarda uygulanan müfredatlar, yükseköğrenim sürecine geçişlerde katsayı farklılıkları ya da hangi okula kimlerin kayıt yaptırabileceğine yönelik yönetmelikler/düzenlemeler gibi hususların tamamı; Türk eğitim sistemi açısından sürekli bir değişimin yaşandığını bize açıkça göstermektedir. İmam hatip okullarının bu süreç içinde iki önemli şansı olmuştur. Bunlardan ilki, imam hatip okullarının din eğitimi veren resmî bir kurum olması

2 2014-2015 dönemi öğrenci sayıları baz alınmıştır.

itibariyle ortalama dindar-muhafazakâr insanların yoğun destek verdiği kurumlar arasına girmesidir. İkincisi ise bir misyon okulu olduğu sürekli olarak dillendirilmiş ve bu misyonun yanlış anlaşıldığı dönemlerde irtica ile yafta yemiş olmasına rağmen din, devlet, vatan, millet gibi mukaddesat atfedilen unsurlara sahip çıkma potansiyeli ile savunulmuş olmasıdır. Hatta yukarıda atıf yapılan araştırmanın sonuçlarından biri olarak, imam hatip okullarında yetişen gençlerin terör eylemlerine bulaşmayacağı, vatanına sahip çıkacağı, devletine güvendiği vb. (Özensel ve ark., 2012) gibi algılar bu kabule işaret etmektedir.

Türkiye’nin yaklaşık yüzyıllık siyasi tarihinde bir misyon ve dava unsuru olarak lanse edilen imam hatip kimliği, siyaset sahnesinde olduğu gibi kültürel alanda da kendine yer edinebilmiştir. Yakın dönem siyaset insanları arasında hatırı sayılır oranda imam hatip mezununun olması, dahası bahse konu kişilerin bu kimliklerini önemseyerek ve referans göstererek icraat üretmeleri; günümüz Türkiye’si için “imam hatip okulları” algısının değişmesinde rol oynamıştır. Hâlihazırda Türkiye eğitim politikasının önemli bir bileşeni olarak din ve meslek eğitimi, bu çerçevede daha da önem kazanmıştır. Dindar nesil yetiştirme ve ahlaki vatandaşlık bilincinin yerleştirilmesi adına, gerek imam hatip okulları gerekse diğer eğitim kurumlarının müfredatına eklenen seçmeli din derslerinin sayısının ve çeşitliliğinin artması; Türkiye toplumunun yeni bir farkındalık ile buluşması anlamına gelmektedir. Belki de dünya genelinde yaşanan suç oranlarının artması, değerler krizinin derinleşmesi, toplumların güvenlik, risk ve endişe düzeylerinin artması ve yeni bir arayış içinde sorunlarına köklü öneriler bulma çabası; ülkemiz adına da bazı farkındalıkları uyarmıştır. Günümüz Türkiye’si de dünyanın diğer modern toplumlarının yaşadığı gerilim unsurlarını kısmen derin etkilerle tecrübe etmeye başlamıştır. Terör, uyuşturucu, cinsel suçlar, hırsızlık vb. gibi toplumları endişelendiren gerilim konuları; ülkemiz adına da gündemi sarsan sorunlar hâline gelmektedir. Genel kanı ise İslam’ın böylesi sorunlar karşısında bir sığınak olabileceği, ahlaki ilkeler üretebileceğidir. Hatta özel olarak İslam dini ile özdeşleştirmeden, ilahî kökenli dinsel öğretilerin bir sığınak olarak görüleceği kabul edilmektedir. Bir nevi dine sığınmayı çıkar yol olarak gören bir dünyayı gözlemliyoruz.

Türkiye kamuoyunun dikkatlice izlediği, imam hatip okullarının misyonunu tamamladığı ve artık kapatılması gerektiği veya dönüştürülerek yeni eğitim kurumlarının açılması gerektiği gibi söylemlerin yukarıda anılan sebeplerle de ilişkili olarak hemen hiç karşılık bulmadığı ifade edilmelidir. Bu söylemlerin zamanla farklı kesimler tarafından siyasi hesaplara açık tartışmalar eşliğinde dillendirilmesine karşın halk nezdinde bir karşılık üretmemesi ve yeni bir model arayışından ziyade imkân ve kapasiteleri artırılarak imam hatip okullarının eğitim faaliyetlerine devam etmesi; mevzubahis okulların öneminin artacağına işaret olarak okunabilir. Türkiye’nin yalnızca eğitim tarihi açısından değil, siyasi ve sosyal tarihi açısından da

kendine mahsus bir konum elde eden imam hatip okullarının, yeni misyonuna ve halk düzeyindeki beklentilere cevap üretmeye devam edeceği söylenebilir.

İmam hatip okulları üzerine yürütülen tartışmaların ve kamuoyu nezdindeki beklentilerin örtüştüğü noktalar elbette tespit edilebilir. Konuyu bu düzlemde tartışmanın gerekliliği oldukça açıktır. Ancak imam hatip okulları üzerine gerçekleştirilen çalışmaların konularına ve içeriklerine bakıldığında ağırlıklı olarak bundan farklı bir literatür karşımıza çıkmaktadır. Özellikle din ve laiklik ilişkisinin eğitim temelli okumasına yönelik çalışmalarda imam hatip okulları ve öğrencileri üzerine eleştirel söylemler üretildiği, siyasal tartışmaların ve çekişmelerin malzemesi yapıldığı (Çakır, Bozan & Talu, 2004; Özgür, 2015) görülmektedir.³ Buna karşın kamuoyu nezdinde imam hatip okullarının ve öğrencilerinin nasıl algılandıkları ve hangi profil özelliklerine haiz olduklarının tespitine yönelik (Aşlamacı, 2017; Özensel & Aydemir, 2012) araştırmalar mevcut durumu göstermeye çalışırken özellikle dinî-mesleki derslerin program içeriklerinin değerlendirildiği çalışmalar da teknik analizler olarak görülebilir. İmam hatip liseleri üzerine bibliyografik incelemelerinde Kaymakcan ve Aşlamacı'nın da (2011) vurguladığı gibi sosyal bilimler literatüründe konu oldukça kısıtlı bir şekilde incelenmiştir. Bu kısa değerlendirme makalesinin amacı, tam da bu minvalde “konuyu sosyal bilimlerin, özellikle sosyolojinin gündemine hangi alt başlıklarla taşıyabiliriz?” sorusunun cevabını aramaktır.

İmam Hatip Okulları Algısı ve Öğrenci Profili Araştırmalarının Düşündürdükleri: Bazı Göstergelerin Analizi

Makalenin yazılmasına zemin teşkil eden “imam hatip okulları ve öğrencileri” olgusu, çeşitli açılardan çalışılan ve akademik gündemi/güncelliği olan konulardan biridir. Özellikle din/değerler eğitimi, dindarlık ve sekülerlik tartışmaları; modernleşme ve din ilişkisinin irdelenmesi; siyasal/ideolojik tutumlar ve dindarlık ilişkisi; muhafazakârlık ve din, eğitim ve kimlik ilişkisi vb. başlıklar ekseninde imam hatip okulları ve öğrencileri hakkında araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Ancak akademik çalışma konuları arasında bu öğrencilerin kim olduğu, nasıl bir dünya talepleri olduğu, korkuları, heyecanları, estetik/sanat/edebiyat ilgileri, karşı cins algıları veya kız-erkek ilişkileri, cinsiyet rolü tutumları, aile-evlilik ve aile içi rollere bakışları, eğitim beklentileri/sorunları, nasıl algılandıkları, kendilerini toplumda nasıl gördükleri, kültürel sermayeleri, popüler ilgileri, sivil toplumsal etkinlikleri gibi kısaca insani hâlleri neredeyse yer almıyor. Böyle bir tablo karşısında konuyu etrafıca tartışma ve açıklama imkânını bulmak oldukça güç. Bu makalenin ulaşmak istediği şey, bu başlıklara dikkat çekebilecek bir toplumsal gösterge eksenini oluşturmak ve farklı çalışmalar için yeni başlıklar açmaktır.

3 İmam hatip okullarına yönelik eleştirilerin tahkir ve tezyif boyutlarına vardığı kitaplar hariç tutulmuştur (bk. Baskın, 2015; İnce, 2009).

2012’de “Türkiye’de İmam Hatip Liseleri ve İmam Hatipliler Algısı”⁴, 2014’te ise “Türkiye İmam Hatip Lisesi Öğrenci Profili Araştırması (Temel Sorunlar, Beklentiler ve Değer Yapıları)”⁵ başlıklı sosyolojik araştırmalar gerçekleştirildi.⁶ Her iki araştırmanın da ortak özelliği, imam hatip okullarını ve öğrencilerini herhangi bir siyasal özne olarak veya ideolojik tartışmaların aktörü olarak konumlandırmadan eğitim, toplumsal değerler, beklentiler, toplumsal algılar vb. gibi eksenlerde inceliyor olmasıdır. Bu çalışmalar; kamuoyunda oluşan algıları tespit etmek, üretilen siyasal söylemleri anlaşılır kılmak, önyargılı tartışmaların gözden kaçırıldığı öğrenci realitesini göstermek amacını kısmen de olsa karşılamaktadır. Bu çerçevede, bazı soru/n alanları tespit edilerek bunlar yazının bundan sonraki kısmında yukarıda bahsedilen araştırmaların verileriyle cevaplanmaya/açıklanmaya çalışılacaktır. Bu soru(n)lardan bazıları şöyledir:

“İmam hatip öğrencileri kimlerdir? Bu öğrenciler hangi toplumsal sınıflardan gelmektedir? Bu öğrencilerin aile yapıları nasıldır? İmam hatipli olmak aileden tevarüs eden bir özellik midir? İmam hatipli öğrenciler toplumda nasıl bir imaja sahipler? Toplumla bağ kurmada sorun yaşarlar mı? İtibarları ne düzeyde? Hangi değer yargıları ile anılmaktadırlar? Okullarda verilen eğitimin içeriğini belirleyen unsurlar nelerdir? İnsanların bu okullardan beklentileri neler? Diğer okullardan farkları nelerdir? Bu okullar gerekli midir? Değişmeli, dönüştürülmeli ve hatta kapatılmalı mıdır?”

İmam Hatip Öğrencisi Kimdir?

Türkiye’de, ortalama dindarlık eğilimleri ile muhafazakâr-İslamcı siyasal eğilimler sergileyen ve gelir durumu orta-alt düzeyde seyreden toplum kesimlerinin, çocuklarını imam hatip okullarına gönderdiği görülmektedir. “Türkiye İmam Hatip Lisesi Öğrenci Profili” araştırmasında elde edilen verilere bakıldığında öğrencilerin genel olarak 1.000-2.500 TL civarında gelir ortalamasına sahip; anne ve babaların ilköğretim veya lise mezunu olduğu; babaların işçi-memur-esnaf (%58,7), annelerin ise ev hanımı (%93) olduğu; ortalama 3-4 çocuklu aile yapılarına sahip oldukları görülmektedir.

28 Şubat öncesi imam hatip lisesi (İHL) öğrenci profilinin en belirgin yanı, öğrencilerin önemli bir kısmının köy çocuğu olması yahut yakın zamanlarda köyden şehre göç etmiş ailelerin çocukları olmasıydı. Oysa günümüz İHL öğrencilerinin en belirgin vasıflarından biri, şehirlerde doğmuş olmaları veya bu öğrencilerin ailelerinin

4 Ertan Özensel, Mahmut H. Akın ve Mehmet Ali Aydemir tarafından Türkiye genelinde gerçekleştirilen bu araştırma, ağırlıklı olarak ailesinde imam hatip öğrencisi veya mezunu olmayan insanlarla görüşülerek gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, imam hatip liseleri ve öğrencileri hakkındaki kamuoyu algısının bu okul ve öğrencilerle doğrudan bağı olmayanlar üzerinden de sorgulanma imkânı yakalanmıştır.

5 Bu çalışma ise 2014 yılında Türkiye’yi temsil ettiği kabul edilen 24 farklı il merkezinde ve bu illerin 70 merkez ilçesinde hâlen imam hatip liselerine devam eden ve son sınıfta (12. sınıf) okuyan öğrencilerle gerçekleştirilmiştir.

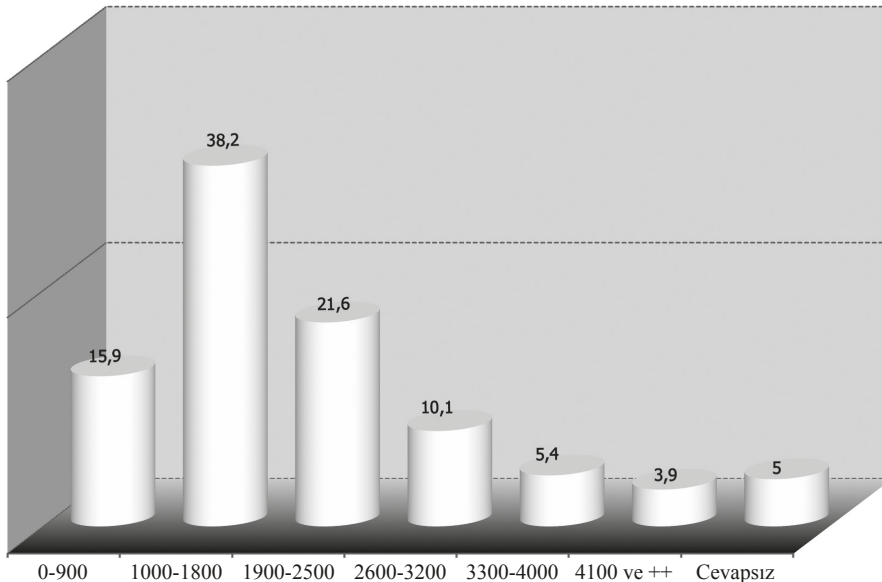
6 Her iki araştırma da TİMAV (Türkiye İmam Hatipliler Vakfı)’ın destekleriyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmaların geniş değerlendirme raporlarına www.timav.org.tr internet adresinden ulaşılabilir. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Özensel, E ve Aydemir, M.A. (2016) Türkiye’de İmam Hatipli Olmak, Konya: Çizgi Yayınları.

uzun zamandır şehirlerde yaşıyor olmasıdır. Bu durum, imam hatip okullarında yaşanan değişimi kendi içinde izlemek için bize imkân vermektedir; zira hem nesil farklılıkları hem de aile ve köken farklılıkları, öğrencilerin sahip oldukları kültürel özelliklerin ve dünyayı algılama biçimlerinin de değiştiğine dair ipucu olmaktadır. Bunun gibi zaman içinde yaşanan değişimler ve dönüşümler imam hatip öğrencilerinin kuşaklar arası farklılıklar taşıdığını göstermektedir. Kamuoyunda sıklıkla dillendirilen “imam hatip nesli” tanımlaması tam da böylesi bir gösterge değere sahiptir. Ancak bu konuda doğru bir kavrayış üretebilmek için dönemsel değişkenler belirlenmeli, kuşaklara göre okulların ve öğrencilerin karakteristik özellikleri irdelenmeli, değişen öğrenci tipolojileri çıkarılmalıdır. Genelleyici bir bakış ile çözümlenmeye çalışılan imam hatip nesli kavrayışı yanıltıcı olabilir. Kısaca yüz yılı aşkın hikâyesiyle imam hatip öğrencileri, kuşaklararası farklılıklar temelinde incelenmeli ve anlaşılmaya çalışılmalıdır. Oysa hamaset yüklü veya önyargılı olumsuz söylemler ile üretilen imam hatip okul ve öğrencileri algısı bu yönde de henüz yeteri kadar çalışılma olmadığını göstermektedir.

Tablo 1

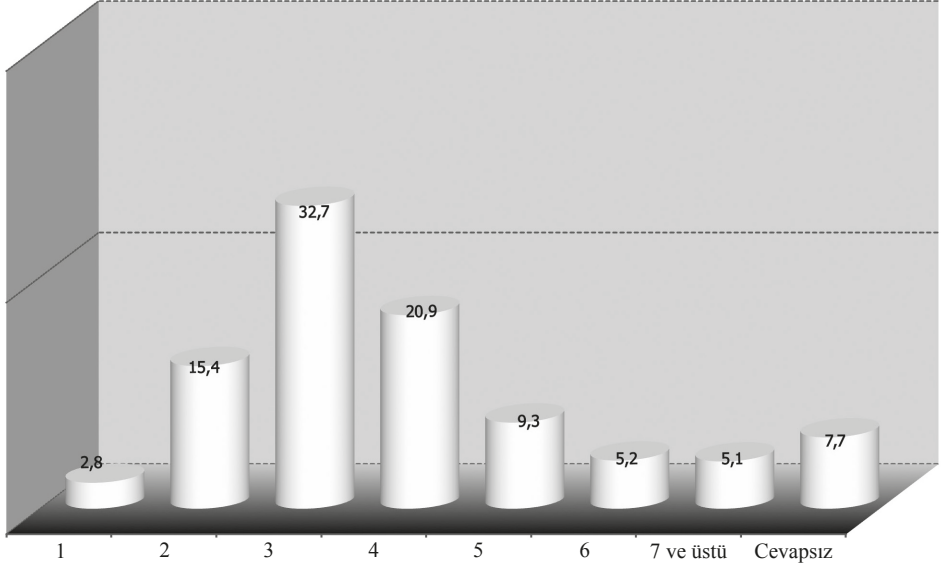
İHL Öğrencilerinin Anne ve Babalarının Mesleki Dağılımları ve Eğitim Durumları

Meslekler Dağılımı	Anne	Baba	Eğitim Durumları	Anne	Baba
İşçi	1,3	21,9	İlköğretim	70,9	51,7
Esnaf	-	16,8	Lise	13,5	23,2
Memur	2,6	16,8	Üniversite	4,2	13,2
Serbest Meslek	-	16,5	Lisans Üstü	0,4	3
Din Görevlisi	-	3,1	Diğer	9	1,6
Emekli	-	8,8	Cevapsız	2	1,2
Ev Kadını	93	-			

Şekil 1. İHL öğrencileri aylık ortalama gelir düzeyi.

Öğrencilerin kendi kuşakları içerisinde değerlendirilmesi gereği, nostaljik beklentilerden ve değerlendirmelerden uzakta daha gerçekçi açıklamalara ihtiyaç olduğunu gösterir. Özellikle hayat tarzları, dünyaya eklenme biçimleri, alışkanlıkları, kültürel özellikleri ve sahip oldukları modern değerler; yeni gelen kuşağın yeni bir okumaya tabi tutulmasını kaçınılmaz kılmaktadır.

Şekil 2. İHL öğrencileri kardeş sayısı.

İmam Hatipli Olmak: İmaj ve İtibar Sermayesi

İmam hatip öğrenciliğinin bir asabiyet gibi kavranması, aile içinde bir geleneğin parçası olarak devam ettirildiği düşüncesi, bu okulları ve öğrencilerini kendi içlerine kapalı bir dünyanın aktörleri olarak görmek, aile baskısının imam hatip okullarında öğrenci olmaya gerekçe olması vb. gibi kamuoyunda paylaşılan birtakım görüşlerin kısmen karşılık bulsa da oldukça sorunlu bir bakışın ürünü olduğunu belirtmek gerekir. Hemen her okul için geçerli olabilecek bir kimlik kazanım sürecinin imam hatip okulları için de karşılık bulabileceğini belirtmeliyiz. Eğitim kurumları üzerinden gelişen toplumsallaşma sürecinin sosyolojik anlamda önemli sonuçlarından biri de kimlik ve aidiyet bağlamında bir kişilik inşasının ortaya çıkmasıdır. Eğitim sürecinde gençliğin değer gelişimi, kişilik unsurlarının kazanımı, aidiyet duygusunun ortaya çıkması, siyasal veya ideolojik kimliklerin inşası ve yaşama tarzı ile uyumlu bir kültürel alanın tanımlanması gibi sonuçlar üzerinden gençlik ve eğitim kurumları arasında bir bağ kurmak elbette mümkündür. Kolejli, fen liseli, askerî liseli, meslek liseli vb. şekilde ifade edilen ismiyle müsemma tanımlar; bir kimliğin algılanışını, ona yüklenen anlamları ve beklentileri de vurgulayan birer aidiyet unsuruna

dönüşmektedir. Bu anlamda, “imam hatipli” olarak betimlenen ve boyutları itibariyle bir eğitim kurumunda öğrenci olmanın anlamını aşan tanımlayıcı unsurları, toplumsal tipolojiler içinde değerlendirmek mümkündür (Aydemir, 2016). Bahse konu olan durum, bir imaj ve algı durumu ortaya çıkarır. Okulların ve öğrencilerin bir kimlik bileşeni içerisinde değerlendirilmesi, ona yüklenen anlam ve beklentilerin de düzeyini belirler. Bu anlamda, imam hatip okullarının ve öğrencilerinin genel algısı ve imajı ile ilgili gerçek ya da abartılı envaiçeşit tevatürler üretilmiştir.

Bu kabullerin başında imam hatip öğrencilerinin mutlak iyi ve nitelikli oldukları, günah ve yasak olandan her zaman uzak durdukları, sıkı dindarlık eğilimleri sergiledikleri, toplumun yüksek ahlak ve değer taşıyıcıları oldukları vb. gibi zaman zaman insanı aşan nitelermeler yer almaktadır. Böylesi bir söylemin öğrencileri övmek anlamında bir iyi niyet barındırdığı açıktır; ancak bu söylem, sıradan birer insan olarak imam hatip öğrencilerinin içsel bir gerilime düşmesine sebep olabilir. Yüksek mefkûreleri temsil kabiliyetine sahip görülen imam hatip gençliğinden âdeta zaafardan arınmış, günahlardan azade kılınmış bir karakteri hayata geçirmelerini beklemenin onlar üzerinde ciddi baskılar doğuracağı açıktır. Hatta böylesi yüksek düzeyli beklentiler, imam hatip öğrencisi olduğunu gizleme şeklinde bir tutumun haklı bir gerekçesi olarak da görülebilir. Bu durum; imam hatip öğrencilerinin sıradan beklentileri, talepleri ve sorunları olan ortalama bir öğrenci profili çizebileceği gerçeğini unutturabilir.

Bütün olumlu değerlendirmelerin tersine, kamuoyunda paylaşılan ve açıkça olumsuz sayılabilecek yakıştırmalardan da bahsetmek mümkündür. İmam hatip öğrencilerinin içe kapalı bir yapıya sahip olduğu ve toplumun genelinden ziyade sınırlı bir topluluğun parçası olarak kaldığı, kendilerinden başkasına saygı duymayan, demokratik tutum ve kültüre sahip olmayan insanlar topluluğu olduğu, terörize edilmeye açık bir din anlayışı ve kültürel yapıya sahip olduğu şeklindeki eleştirilere de değinmek gerekir. Bütün bu iddialara cevaben elde edilen verilere bakmak gerekir.

“Türkiye’de İmam Hatip Liseleri ve İmam Hatipliler Algısı”7 araştırmasının genel geçer sonuçlarına göre, bu okulların öğrencilerinin ve mezunlarının toplumda olumlu bir imaja sahip olduğu görülmektedir. “İmam hatip lisesi (İHL) mezunları topluma uyum sağlayamamaktadır.” şeklindeki yargıya araştırmaya katılanların % 56,6’sı karşı çıkmıştır. Yine aynı araştırmanın verilerine göre “İHL öğrencileri/mezunları toplumda saygı görürler/itibar sahibidirler.” görüşüne yüksek katılım gösterilmiştir

7 2012 yılında Türkiye çapında gerçekleştirilen bu araştırma, imam hatip lisesi (İHL) mezunu olmayan ve birinci dereceden yakınları arasında İHL öğrencisi ve mezunu bulunmayan insanlarla yapılmıştır. Bu çerçevede elde edilen sonuçlar, bir dış değerlendirme olarak görülmelidir. Araştırma, Türk toplumunun imam hatip liseleri ve imam hatiplilik algısını ölçerken örneklem içine giren bireylerin birinci dereceden yakınlarından birisinin İHL mezunu olmamasına öncelik verilerek katılımcıların İHL algısını ölçmekte daha objektif veriler elde edileceği düşünülmüştür. Katılımcılar arasında ailesinde birinci derecen imam hatip liseli yakını olmayanların oranı %87,6 iken, uzak da olsa imam hatip liseli bir yakını olanların oranı ise %12,4’tür.

(%49,8 Katılıyorum; %27 Fikrim Yok; %23,3 Katılmıyorum). Çocuğunun veya bir yakınının İHL’ye gitmesini katılımcıların %20,3’ü olumsuz karşılarken %27,5’i çok istediğini, %21,1’i desteklediğini, %27,6’sı çocuğunun/yakınının bu konudaki tercihiğine saygı duyduğunu ve %3,5’i de bu hususu önemsemeyeceğini ifade etmiştir. Bu durum da katılımcıların %70’ten fazlasının İHL’ye olumlu bir yaklaşım sergilediğini göstermiştir. Toplumun imam hatip okulları algısını ortaya koyması açısından bu verilerin oldukça anlamlı olduğu söylenebilir. Toplumun büyük bir kısmında imam hatip okullarına ve imam hatiplilere karşı olumsuz bir algının var olmadığı görülmektedir. Bu bilgileri destekler mahiyetteki veriler, “Türkiye İmam Hatip Lisesi Öğrenci Profili Araştırması”nda da tespit edilmiştir. Bu araştırmada da İHL öğrencisi olan gençlerin %50,7’sinin ailesinde herhangi bir İHL öğrencisi ve mezunu bulunmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca, bu araştırmada öğrencilerin %43,6’sının İHL’de öğrenci olmaya kendilerinin karar verdikleri ve İHL öğrenciliği konusunda bir diğer önemli karar merciinin ise aile üyelerinden ziyade öğretmenler (%32,7) olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla, imam hatip öğrenciliğinin bir asabiyet ürettiği ve ailenin zorlama ile aldığı karar neticesinde gerçekleştiği şeklindeki iddia karşılık bulmamaktadır.

“Türkiye’de İmam Hatip Liseleri ve İmam Hatipliler Algısı” araştırmasında elde edilen en önemli verilerden bazıları, imam hatip öğrencilerine atfedilen değerler düzleminde kendini göstermektedir. Bu itibarla, öğrencilerin sahip olduğu değerleri ve nitelikleri birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan ilki, *millî ve manevî değerler* olarak ifade edilebilir. Bu değerleri ifade eden yargılarda; İHL öğrencileri/mezunlarının “millî manevî değerlere sahip oldukları (%53,8)”, “geleneklere ve göreneklere bağlı oldukları (%53,3)”, “devlet malına zarar vermeyecekleri (%61,8)”, “vatansever oldukları (%61,9)” kabul edilmektedir. Diğer önemli husus, sağlıklı bir toplumsal hayatın göstergeleri olan *ahlaki niteliklerin* belirlenmesidir. Bu ikinci başlık altında toplanan yargılarda toplumun geneli; İHL öğrencileri/mezunlarının “çalışma ahlakına sahip olduklarını (%59,5)”, “sorumluluk sahibi olduklarını (%50,8)”, “kanaatkâr olduklarını (%47,5)”, “yardımsever olduklarını (%54,8)” ve son olarak “anne ve babalarına saygılı olduklarını (%58,8)” düşünmektedir. Üçüncü bir başlık

Tablo 2
İHL Öğrencilerinde Güvenirlilik, Terör Eylemleri, Suç, İlegal Tutumlar

	Katılmıyorum	Kararsız/ Fikrim Yok	Katılıyorum
İHL öğrencileri/mezunları teröre bulaşmazlar.	23,3	27,5	49,2
İHL öğrencileri/mezunları güvenilirlerdir.	21,7	25,0	53,4
İHL öğrencileri/mezunları, devlet malına zarar vermezler.	19,6	18,6	61,8
İHL öğrencileri/mezunları, kendilerinden farklı hayat tarzına sahip olanlara saygılıdır.	19,6	22,1	59,4
İHL öğrencileri/mezunları, insan haklarına saygılıdır.	17,4	21,9	60,6
İHL öğrencilerinde/mezunlarında suç işleme eğilimi düşüktür.	19,4	21,2	59,4

olarak *demokratik değerler*; farklı kültürlerin birlikte yaşamasını, insan haklarını ve uzlaşma kültürünü belirginleştiren değerler bütünü şeklinde ifade edilebilir. Bu bağlamda oluşturulan yargılarda; İHL öğrencileri/mezunlarının “kendilerinden farklı hayat tarzına sahip olanlara saygılı oldukları (%59,4)”, “insan haklarına saygılı oldukları (%60,6)”, “uzlaşmacı bir kültüre sahip oldukları (%54,3)”, “başkalarının haklarına saygılı oldukları (%51,5)” olumlu katılım oranlarıyla vurgulanmıştır.

Son dönemde ülkemizde ve dünyada en önemli sorun alanlarının başında terör olaylarının ve suç işleme oranlarının artması gelmektedir. Bu durum, ülkemiz adına bir güven sorunu olarak çok daha geniş ölçekte bir toplumsal boyut kazanmaktadır. Yapılan bu araştırmada gerek terör gerekse suç işleme oranları itibarıyla imam hatip lisesi (İHL) öğrencilerine veya mezunlarına toplumda atfedilen önemli bir güven duygusu belirmektedir. Bu durum, İHL özelinde inşa edilen bir sosyal sermaye kaynağı olarak da değerlendirilebilir. İmam hatipli olmanın bizzat kendisi, güvenilir olmak ile eşanlamlı olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda, araştırmaya katılanlar arasında “İHL öğrencilerinin/mezunlarının teröre bulaşmayacakları”nı düşünenlerin oranının %49,2 ve “suç işleme oranlarının imam hatipliler arasında düşük olduğu”nu düşünenlerin oranının da %59,4 olması, bu hususlarda fikir beyan etmeyenlerin oranları da dikkate alındığında oldukça anlamlıdır. Son olarak, bu verileri destekleyen güvenilirlik göstergesi olmuştur. Buna göre, imam hatipli olmak; katılımcıların %56,4’ü için güvenilir olmak demektir.

İmam Hatip Okulları ve Diğerleri

İmam hatip okulları, Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı birer eğitim kurumudur ve elbette bu okulların öğrencileri de eğitim kademesinde belirli başarı ve bilgi kapasiteleri ile değerlendirilen genç bireylerdir. Bu açıdan, siyaset ve ideolojik gerilimler bir kenara bırakıldığında okul ve öğrencilerin idealleri, üniversite ve akademik gelecek adına önemsenir. Bu çerçevede; öğrencilerin, din eğitimine ilave olarak fen bilimleri ve sosyal bilimler alanlarından aldıkları bütün dersleri değerlendirmek kaçınılmazdır. Bütün eğitim kurumları için olduğu gibi imam hatip liseleri için de fiziki koşullar, eğitim imkân ve yeterlilikleri, öğretmen-öğrenci ilişkileri vb. başlıklarda önemli sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca, gelecek kaygısı ve idealler açısından imam hatip öğrencileri de diğer okulların öğrencileriyle aynı beklentilere sahiptir. Eşit koşullarda girilen yükseköğrenim sınavları ile yine aynı beklentilerle ulaşılmak istenen nitelikli üniversite öğrenciliğine geçiş, mevcut koşulları da değerlendirirken birer kriter hâline gelmektedir. Bu anlamda, lise sonrasında din görevlisi olarak mesleki kariyere başlama fikri ötelenmekte, öncelikle yükseköğrenime devam etme ve farklı mesleklerde kariyer yapma imkânları aranmaktadır.

Formel eğitim imkânları dolayımında gelişen beklentiler, yine kamuoyunda belirginleşen bir diğer olumsuz önyargıya da bir cevap niteliği taşımaktadır. İmam

hatip okullarında yetişen öğrencilerin Cumhuriyetin temel değerleri ve idealleri ile çelişen, laiklik karşıtı insanlar olduğu, bu okulların yalnızca din eğitimi vermesi gereken okullar olduğu, velilerin çocuklarını yalnızca din eğitimi almaları için bu okullara gönderdiği şeklindeki iddialar kamuoyunda dillendirilmektedir. Bu iddiaların bir değerlendirmesi niteliğinde olan verilere bakıldığında tablo, oldukça farklı bir görünüm arz etmektedir.

“Türkiye’de İmam Hatip Liseleri ve İmam Hatipliler Algısı” araştırmasına katılan insanların görüşlerine göre imam hatip okulları, dindar nesil yetiştirmek amacıyla uygun okullardır. Bununla birlikte, bu okulların ve öğrencilerinin “Cumhuriyet ve laiklik karşıtı” olarak algılandığı iddiasını doğrulamak mümkün görünmemektedir. Zira “imam hatip lisesi öğrencilerinin laiklik karşıtı olduğu”na görüşmecilerin %31,1’inin katılmasına karşın %46,3’ünün katılmadığını, “imam hatip liselerinin Cumhuriyet karşıtı nesiller yetiştirdiği”ne ise görüşmecilerin %30,5’inin katılmasına rağmen %47,9’unun katılmadığını görüyoruz. Bu verilerin ortaya koyduğu gerçek, kamuoyunun konuya dair genel geçer bir kanaat taşımadığı; ancak İHL öğrencilerine yönelik algıda iyi niyet beyanında bulunduğudır.

Tablo 3
İHL Öğrencilerinde Cumhuriyet ve Laiklik Karşıtlığı

	Katılmıyorum	Kararsız/ Fikrim Yok	Katılıyorum
İmam hatip liseliler, laiklik karşıtı insanlardır.	46,3	22,5	31,1
İmam hatip liseleri, Cumhuriyet karşıtı nesiller yetiştirir.	47,9	21,5	30,5

İmam hatip okullarının ve öğrencilerinin Türkiye’nin temel değerleri ile çelişme veya sorun yaşama potansiyelleri açısından toplumsal algı, negatif bir görünüm arz etmektedir. Aslında bu okulların bir tehdit veya tehlike unsuru olarak görülmesi mümkün değildir; zira bu okullarda iyi bir ahlaki eğitim verildiği algısının oldukça yüksek (%70,7) olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, toplumun önemli bir kesimi; imam hatip liselerini sadece din eğitimi veren kurumlar olarak görmemektedir. Bu kesimin genel beklentisi, din eğitiminin yanında fen bilimleri ve sosyal bilimler alanlarında diğer okullarda gösterilen derslerin de imam hatip liselerinde (İHL’lerde) verilmesi yönündedir. Bu yüzden İHL’lerde sadece din eğitimi verilmesine %47,1’lik bir kesim karşı çıkmıştır. %35,6’lık bir kesim ise İHL’lerin sadece din eğitimi vermesi gerektiğini savunmuştur. İHL’ler; sadece, din-iman öğretilen yerler ya da velilerin kötü alışkanlıklardan korumak için çocuklarını gönderdikleri okullar olmanın ötesinde; toplumun çok büyük bir çoğunluğu tarafından, alınan dinî eğitimin yanında dünyevi ilimlerin de tahsil edileceği kurumlar olarak kabul edilmektedir (%66,7). Dolayısıyla, toplumun İHL’ler konusundaki genel hassasiyetine bakıldığında sadece din eğitimi meselesine odaklanılmadığı, aynı zamanda bu okullarda sosyal, fen ve matematik dersleri açısından da iyi bir eğitim verilmesinin beklendiği görülmektedir.

İHL'ler, toplumun dinî hassasiyetlerini karşılama yönünde önemli eğitim kurumlarıdır; ancak toplumun genel beklentisinin salt din eğitimi almış bireyler yetiştirilmesi olmadığını da ifade etmek gerekir. Bu anlamda, toplumun geneli; İHL'lere karşı uygulanan ayrımcılığa karşı durmakta ve imam hatiplilerin bürokrasi de dâhil olmak üzere diğer okullardan mezun olanların yer aldığı her meslek alanında yer almalarını desteklemektedir.

Tablo 4

İHL Öğrencileri Eğitim Gereksinimleri

	Katılmıyorum	Kararsız/ Fikrim Yok	Katılıyorum
İHL, çocuklara iyi bir ahlaki eğitim verir.	17,8	11,5	70,7
Veliler, çocuklarını İHL'ye kötü alışkanlıklardan korunsun diye gönderirler.	32,4	19,5	48,1
Veliler, çocuklarını İHL'ye lise eğitimi yanında dinini de öğretsinler diye gönderirler.	16,9	16,4	66,7

İmam hatip okulları, öncelikle millî eğitim sistemine bağlı eğitim kurumlarıdır. Dinî ve ahlaki unsurları eğitimin bir parçası olarak kurumsal anlamda sürdüren bu eğitim kurumları, aynı zamanda çağın gereklerini fen bilimleri ve kültürel bilimler çerçevesinde de öğrencilerine aktarma hedefindedir. İmam hatip liselerinin halk nezdinde dinî kültür takviyeli kurumlar olduğuna (%62,8), aynı zamanda da diğer liseler gibi Millî Eğitim Bakanlığı'na belirlenen müfredatı uyguladığına (%50,1) güçlü bir vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte, günümüz eğitim sistemine uygunluk sağlayamadığı şeklindeki yargıya %45'lik bir kesim karşı çıkmıştır. Ayrıca, İHL'lerde fen ve matematik dersleri (%64,8) ile kültür derslerine ağırlık verilmesi (%70,6) gerektiği düşünülmektedir.

Tablo 5

İHL Eğitim Beklentileri

	Katılmıyorum	Kararsız/ Fikrim Yok	Katılıyorum
İmam hatip liselerinde fen-matematik derslerine daha fazla ağırlık verilmelidir.	15,5	19,7	64,8
İmam hatip liselerinde kültür dersleri arttırılmalıdır.	10,7	18,7	70,6
İmam hatip liseleri, dinî kültür takviyeli eğitim kurumlarıdır.	16,1	21,1	62,8

İmam Hatip Okulları Kapatılsın mı?

İmam hatip okulları, dünden bugüne bir tarihsel tartışmanın odağında yer almış; bu okulların gerekliliği, buralarda verilen eğitimin kalitesi ile bu okullardan mezun olanların sayısı ve meslekleri sürekli gündemde tutulmuştur. Kesintilerle malul de olsa yüzyıllık varlığı ile bugüne kadar ulaşan bu okulların toplum nezdinde bulunduğu karşılık, hemen her dönemde farklı bir gerekçeyle de olsa kendini ortaya koymuştur. Özellikle son dönem Türkiye'sinde yaşanan darbe girişimini organize eden dinsel görünümlü terör yapısının imam hatip okullarına ilişkin yakın dönemde gündeme

getirdiği tartışma, bu okulların gerekliliğini sorgulamayı amaçlamıştı. Bu tartışmaya dair ilerleyen süreçte ilgili iddialar cevabını bulmuş ve asıl mevzunun imam hatip okullarına ve öğrencilerine nüfuz edilemeyişi olduğu görülmüştür. Aslında ilgili terör yapılanmasının bu okullara ve öğrencilere nüfuz edememesi, bu okullarda verilen din ve ahlak eğitiminin sağlıklı bir din anlayışına yaslandığını da kanıtlamıştır. Ayrıca, araştırma verilerine göre toplumun çok büyük bir kesimi, imam hatip liselerinin (İHL’lerin) kapatılmasına karşıdır (%62,0). Bu fikre katılma oranları değişiklik gösterse bile toplumun farklı kesimlerinden, farklı görüşlerinden insanlar da İHL’lerin kapatılmasına karşıdır. Sağlıklı bir din anlayışının imkânı olarak imam hatip okulları, hâlen önemli bir karşılığa sahiptir.

İHL’ler konusundaki önemli bir tartışma da isim değişikliği meselesidir. Zaman zaman “imam hatip” isminin yıprandığı öne sürülerek “ilahiyat liseleri” gibi alternatif isimler üretilmiş ve bu tartışmalar Türkiye gündemini meşgul etmiştir. Bu konuda toplumun geneli, isim değişikliğine de karşıdır (%54,2). “İmam hatip” ismi, toplumun çok büyük bir kesimi tarafından kabul görmüştür ve vazgeçilmez bir isim yahut etiket olmuştur.

Tablo 6
İmam Hatip Okullarının Gerekliliği

	Katılmıyorum	Kararsız/ Fikrim Yok	Katılıyorum
İmam hatip liseleri kapatılmalıdır.	62,0	17,9	20,1
İmam hatip liselerinin ismi değiştirilmelidir.	54,2	24,8	20,9

Sonuç

Bir eğitim kurumu olmanın yanı sıra toplumda bulunduğu karşılık ile imam hatip okulları, diğer eğitim kurumlarından ayrılmaktadır. Zira Türkiye’de bu okullara atfedilen değer ve nitelikler, ortak bir tanımlayan olarak hemen her kesimden insanın neredeyse üzerinde ittifak ettiği olumlu bir imaja sahiptir. Bu nitelermeler, “imam hatipli” olmanın bir ayrıcalık sebebi olarak algılanmasını da beraberinde getirmiştir. Araştırmalar ile tespit edilen bu gerçek, toplumun genel algısını yansıtması açısından önemlidir. Bu araştırmalarda tespit edildiği üzere imam hatip liseleri (İHL’ler); toplumun önemli bir kesimi için, millî ve manevî değerleri uhdesinde toplayan, uzlaşmacı ve insana saygıyı önceleyen, çalışma ahlakına sahip, paylaşımcı ve yardımsever bireyler yetişmesinde söz sahibi olan eğitim kurumları olarak önemsenmektedir. Bununla birlikte, bir diğer genel algı da İHL’lerin güvenilir insanlar yetiştiren bir eğitim kurumu olmasıdır. Özellikle terör faaliyetlerine katılımın ve suç işleme oranlarının imam hatipliler arasında düşük olduğu inancı, yüklenilen değer ve belki de beklentinin önemli bir göstergesi olmuştur. Araştırmalar neticesinde ortaya konulan tespitlerden biri de “imam hatipli” olmanın kendinde bir değer kaynağı olduğudur.

Son dönemde imam hatip okullarının sayısındaki artışa bağlı olarak bu okulların, öğrencilerinin ve “imam hatipli” kimliğinin yeniden gündeme gelmesi, konunun yeni başlıklar altında çalışılması ve farklı açılardan değerlendirmelerin yapılması kaçınılmaz görünmektedir. Bu anlamda, özellikle öğrencileri insani vasıfları ile değerlendirmek, güncel gelişmeler ışığında görmek, onların yeni süreçleri tecrübe etme ve okuma biçimlerini anlamak, değişen değer yapılarını, tüketim-boş zaman alışkanlıklarını ve yaşama tarzlarını bütünsel olarak analiz etmek gerekecektir.

Extended Abstract

The Perception of Imam Hatip Schools and Their Students in Turkey: A Sociological Evaluation on Some Basic Indicators*

Mehmet Ali Aydemir

Abstract

The religion-oriented historical experience in Turkey has produced the phenomenon of Imam Hatip Schools, which have been shaped through their own unique characteristics that extend up to today. Imam Hatip Schools and their students' characteristics evolving through this historical experience have been able to transform into an element of identity and an original model of citizenship. The issue evident in various titles, such as Imam Hatip School students' level of religiosity, way of life, opinions on life, and political attitudes, has been internalized to the social structure of Turkey as much as it can rest upon an inherent factual reality. Being an Imam Hatip student, which can produce an original stance at a level able to exclude a social typology, can also generate a counterpart beyond just being a characteristic concerning the students from various angles in the eyes of other people who are not Imam Hatip students. In this sense, apart from being an educational institution, Imam Hatip Schools are also separate from other educational institutions through the counterpart it finds in society, because the values and qualities attributed to these schools in Turkey has been the source of a positive image of a common description that people from almost every group agree with. These characteristics also bring with them the perception of being an Imam Hatip student as an occasion of privilege. This reality, which has been determined through the research entitled "The Perception of Imam Hatip Schools and Imam Hatip Students in Turkey" and conducted with the support of Turkey's Imam-Hatipliler Foundation, is important in terms of reflecting the general perception of society. This article, which the related research forms the backbone of, aims to answer some claims recently mentioned in public and to pronounce some judgments by supporting these answers with concrete data. As such, the aim is to reveal the perception of Imam Hatip School and their students with the support of data obtained from sociological research. In addition, this study seeks to open a discussion about which values this perception covering Imam Hatip High Schools and their students is nurtured by, as well as by which cultural and ideological backgrounds. In the elongated discussion, however, the opportunity is sought to compare views from large public groups on this subject through the claims of some who hold views that feed the public over information and discourses that are not facts and those who reason with their own experience and perception against these claims. In this context, some indications will be analyzed with the purpose of drawing a specific framework.

Keywords

Imam Hatip High School • Identity • Social perception • Imam Hatip Pupilage • Education • School

* This is an extended abstract of the paper entitled "Türkiye'de imam hatip/li algısı: Bazı temel göstergeler üzerinden sosyolojik bir değerlendirme" published in *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*.

Manuscript Received: April 20, 2017 / Revised: May 3, 2017 / Accepted: May 8, 2017 / OnlineFirst: July 25, 2017.

Correspondence to: Department of Sociology, Faculty of Letters, Selçuk University, Konya 42250 Turkey.
Email: maliaydemir@gmail.com

To cite this article: Aydemir, M. A. (2017). The perception of imam hatip schools and their students in Turkey: A sociological evaluation on some basic indicators. *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities*, 1, 5–27. <http://dx.doi.org/10.12738/talim.2017.1.0003>

The phenomenon of the Imam Hatip Schools and their students, which forms the basis of this article, is an up-to-date topic of the academic agenda being worked on from various aspects. Research has been carried out on Imam Hatip Schools and their students, revolving especially around the headings of religion/values education; discussions on religiosity and secularism; examination of the relationship of modernization and religion; the relationships of political/ideological attitudes with religiosity, conservatism with religion, and education and identity; and more. However, the humanitarian aspects are, in short, almost absent from among the topics of academic studies, such who these students are; how they are the charges of one world; their fears, excitements, and aesthetic/art/literature interests; their inter-gender perceptions (girl/boy relations); their gender-role attitudes; their views on family/marriage and internal family roles; their educational expectations/issues; how they are perceived; how they see themselves in society; their cultural capital; their popular interests; and their civil/social activities. In the face of such a picture, finding the opportunity to extensively discuss and explain this topic is quite difficult. What this article wants to achieve is to create an axis of a social indicator that can draw attention to these headings and to open up new headings for different studies.

Sociological research has been carried out entitled “The Perception of Imam Hatip Schools and Their Students” (Özensel, 2012) and “Research on Turkey’s Imam Hatip High School Student Profile (Basic Issues, Expectations, and Value Structures)” (Özensel & Aydemir, 2014), the common feature of the two studies being examinations on axes such as education, social values, expectations, social perceptions, and so on before positioning Imam Hatip Schools and their students as any one political subject or actor of ideological debate. These studies detected publicly formed perceptions, rendered the political discourses that were produced to be understandable, demonstrated the student reality that prejudiced discussions had missed, and partly met their aim. In this context, they tried to explain/answer some areas of questions and issues by identifying them through the research data mentioned within the writing. Some of these questions/issues were: Who are Imam Hatip students? What social classes do they come from? How are their family structures? Do these students have a quality that is inherited from the family? What kind of image do these students have in society? Do they experience problems establishing ties with society? What level is their reputation? By which value judgments are they remembered? What are the elements that identify the educational content given in these schools? What are people’s expectations from the schools? How are they different from other schools? Are these schools necessary? Should the schools be changed, transformed, or even closed?

Prior to February 28, 1997, the most obvious aspect of the IHL student profile was that a significant portion of the children were village children or children of families

who had recently migrated to the city from a village. These days, however, one of IHL students' most prominent characteristics is that they have been born in a city or their parents have lived in a city for a long time. This situation allows us to observe the change in itself experienced in Imam Hatip Schools because both the generational differences and the family and origin differences are clues to the changes in students' cultural characteristics and ways in which they perceive the world. The changes and transformations that are experienced at times such as these demonstrate that Imam Hatip students have carried differences between generations. The definition of "Imam Hatip Generation," which is frequently spoken in public, possesses just such an indicator value. Yet in order to be able to produce a proper understanding of this, periodic variables must be identified, the schools' and children's characteristic qualities must be examined according to generations, and changing student typologies must be extracted. The perception of the Imam Hatip generation, whose resolution has been attempted through a general overview, may be misleading. In short, Imam Hatip students and their generations, with their story of over a century, must try to be examined and understood on the basis of their differences. However, the perceptions of Imam Hatip schools and of their students that are produced through heroism-loaded or negatively prejudiced discourses shows that the work that has been done is not yet sufficient in this direction.

Some of the opinions shared in public such as Imam Hatip pupilage being understood as a nervousness, seeing these schools and their students as actors of a world closed to themselves, family pressure being the rationale for students being in Imam Hatip Schools, and more, even if the counterpoint is partially found, must be identified as a product of a rather problematic view. A process of identity acquisition that can be valid for almost every school can also have mutual meaning for Imam Hatip Schools. A significant sociological result of the socialization process that has been developed over educational institutions is the emergence of a personality construction in the context of identity and belonging. A bond can certainly be established between youths and educational institutions over results like the development of youths' values in the process of education, acquiring the elements of personality, the emergence of a sense of belonging, the construction of political or ideological identities, and defining a cultural space that is compatible with life style. Titled descriptions with names that are mentioned in forms such as preparatory school, science high school, military high school, vocational high school and so on transform the perception of an identity to an element of belonging that also emphasizes the meanings and expectations uploaded to it. In this sense, evaluating descriptive elements that identify with being an "Imam Hatip student" and that exceed the meaning of being a student in an educational institution of its dimensions is possible within social typologies (Aydemir, 2016). This situation, which is the subject at stake, is revealed as one of image and perception. Evaluating schools and students within the component of one identity determines the

level of meaning and expectations that are uploaded to it. In this respect, a whole slew of real or exaggerated rumors have been produced related to the general perception and image of Imam Hatip Schools and students.

From time to time transcendent qualifications appear at the head of this acceptance, such as Imam Hatip students being absolutely good and qualified, that they're always far from sin and the taboo, that they exhibit strict religious tendencies, that society has high morals and is a carrier of values, and so on. Clearly such discourse has the good intention of praising students, yet this may cause these students, being ordinary people, to fall to an internal tension. The expectation that Imam Hatip youths pass character into their life that is seen to possess the representative skill of high ideals, be practically free from weakness, and be rendered unfettered from sin clearly will give birth to serious pressures over them. One can see that high-level expectations such as these are a justifiable reason for an attitude that hides being an Imam Hatip student. This situation can cause one to forget that Imam Hatip students are able to draw an average student profile with ordinary expectations, demands, and issues.

Contrary to all positive evaluations, one can talk about assumptions that have been shared in public that can clearly be counted as negative. Criticisms also need to be mentioned in the form of how Imam Hatip students have a closed inner structure, rather than staying in society in general they remain as a limited part of society, they do not respect anyone but themselves, they are people of society who possess neither democratic attitudes nor culture, and they have a religious understanding and culture that is open to terrorism. When looking at the data obtained in response to all these assertions, being Imam Hatip students themselves personally is accepted synonymously with being reliable. In this sense, that 49.2% of those who participated in the survey thought "IHL students/graduates will not become involved in terrorism," and 59.4% thought "The rate of crime among Imam Hatip students is low," is quite meaningful when also taking into account the percentages of those who did not submit ideas on these matters. Lastly, what supports the data is the indicator of credibility. Accordingly, for 56.4% of the participants, being an Imam Hatip student is to say one is trustworthy.

Imam Hatip Schools are an educational institution affiliated with the Ministry of National Education, and most certainly the students of these schools are young individuals whose education levels have been evaluated through their certain success and capacity of knowledge. From this angle, when political and ideological tensions are left out of the picture, the school and students' ideals are considered important in the name of the university and the academic future. In terms of ideals and concern for the future, Imam Hatip students have the same expectations as students from other schools.

Expectations that develop due to the possibilities of formal education bear the quality of a response to other negative prejudices that were again identified in the public opinion. Allegations, in the form of children's parents sending them to these schools only for the sake of religious education, these schools only needing to provide religious education, and the students being anti-secularist people who have ideals and values that conflict with the basic values of the Republic, were voiced in the public opinion. The data evaluated in this manner reveals a picture in contrast to the assertions.

Imam Hatip Schools, being an educational institution as well as a counterpart to what is found in society, are separate from other educational institutions because the values and characteristics attributed to these schools in Turkey have a positive image that is aligned through a common description by almost all groups of people. These characteristics bring together how being an Imam Hatip student is perceived as a privilege. This fact, which has been detected through research, is significant in terms of reflecting the general perception of society.

الملخص الموسع

تصور مدارس / طلبة الأئمة والخطباء في تركيا : تقييم اجتماعي من خلال بعض المؤشرات الأساسية

Mehmet Ali Aydemir^a

الملخص

أنتجت التجربة التاريخية في تركيا المرتكزة إلى أساس ديني ظاهرة «مدارس الأئمة والخطباء» التي حملت خصائص تفرقت بها وحافظت على وجودها حتى يومنا هذا. سمات هذه المدارس وسمات طلبتها التي تطورت عبر هذه التجربة التاريخية تم تحويلها إلى هوية ونموذج مواطنة متفرد. وهذا الأمر تجلّى بوضوح في عدة جوانب أساسية منها مستوى تدين هؤلاء الطلبة وتمحط حياتهم ونظرتهم إلى الحياة ومواقفهم السياسية وما إلى ذلك وهذا الأمر قد لاقى قبولا بل وحتى أنه يركز إلى ظاهرة متأصلة في البنية الاجتماعية لتركيا. فالانتساب إلى الأئمة والخطباء استطاع أن يوجد مكانة متفردة ترقى لأن تكون تصنيفا اجتماعيا وأن يشكل خصوصية تعني عموم الطلبة وعلاوة عن ذلك فقد استطاع أن يُنتج مقابله في جوانب عدة في نظر الآخرين من غير المنتسبين للأئمة والخطباء. بهذا المعنى فإن مدارس الأئمة والخطباء وإلى جانب كونها مؤسسات تعليمية فإنها تختلف عن المؤسسات التعليمية الأخرى بما وجدته من مقابل في المجتمع. لأن القيمة والصفات المعزوة في تركيا لهذه المدارس -بوصف هذه القيمة تعريفا مشتركا - رسمت صورة إيجابية اتفق بشأنها الجميع من كافة الشرائح تقريبا. هذه الخصائص كانت سببا في اعتبار «الالتحاق بالأئمة والخطباء» ميزة. هذه الحقيقة سلط عليها الضوء تقرير أعد برعاية «وقف الأئمة والخطباء في تركيا» حمل عنوان «تصور مدارس / طلبة الأئمة والخطباء في تركيا» وهو يحمل أهمية كبرى من حيث أنه عكس التصور العام لهذه المدارس لدى المجتمع. تهدف هذه المقالة التي يشكل البحث المذكور عمودها الفقري إلى الإجابة على بعض الادعاءات التي ردها الرأي العام خلال الآونة الأخيرة ودعم الإجابات بمعطيات ملموسة والإشارة إلى بعض الأحكام التي تطلق بحق المدارس. بالتالي فإن الهدف يتمثل بالكشف عن تصور «مدارس الأئمة والخطباء وطلبته» مدعوما بالمعطيات التي خلص إليها البحث الاجتماعي وأيضا فتح الباب أمام مناقشة القيم والأرضية الثقافية والإيدولوجية التي ينهل منها هذا التصور وكيفية تشكله. أيضا سنسعى إلى إجراء مقارنة بين مزاعم بعض الأشخاص الذي يحملون وجهات نظر غدت الرأي العام عبر النقاشات الطويلة بأقوابل ومعلومات مغلوبة من جهة وبين آراء الجماهير الشعبية العريضة التي تطلق أحكامها من خلال تجربتها الذاتية وتصورها من جهة أخرى. وسيتم تحليل بعض المؤشرات لرسم إطار محدد في هذا السياق.

الكلمات المفتاحية

هوية ثانويات الأئمة والخطباء • التصور الاجتماعي • الانتساب إلى الأئمة والخطباء • التعليم • المدرسة

المقالة : لاستشهاد بهذه المقالة : Oruç, C. (2017). İngiltere’de okul öncesi ve ilköğretim okullarında resmî din eğitimi: “Müslüman Okulu” örneği [التعليم الديني الرسمي في المدارس الابتدائية وما قبل الابتدائية في إنجلترا: مدرسة (إسلاميا) الابتدائية نموذجاً على ذلك] *Talim: Journal of Education in Muslim Societies and Communities* 1, 5–27.

الرابط الإلكتروني لهذه المقالة : <http://dx.doi.org/10.12738/talim.2017.1.0003>

ظاهرة «مدارس الأئمة والخطباء» التي تشكل الأرضية لكتابة هذا المقال هي من القضايا التي يتم تناولها من عدة زوايا والتي لا تزال موضع بحث أكاديمي. لقد أجريت أبحاث حول مدارس الأئمة والخطباء وطلبتهم من خلال عدة محاور ولا سيما التالية: تعليم الدين / القيم، النقاشات حول التدين والعلمانية، العلاقة بين الحداثة والدين، العلاقة بين المواقف السياسية / الإيديولوجية والتدين، العلاقة بين التيار المحافظ والدين، التعليم والهوية وغيرها. إلا أن التعريف بمن يكون هؤلاء الطلبة وما هي الدنيا التي ينشدونها ومخاوفهم ومشاعرهم واهتماماتهم الجمالية والفنية والأدبية وتصورهم عن الجنس الآخر أو العلاقة بين الإناث والذكور ومواقفهم من أدوار الجنسين ونظرتهم إلى العائلة والزواج والأدوار داخل الأسرة وتطلعاتهم في مجال التعليم والمشاكل التي يواجهونها بهذا الخصوص، وكيف يُنظر إليهم وكيف يرون هم أنفسهم داخل المجتمع، رؤوس أموالهم الثقافية، اهتماماتهم الشائعة فعاليتهم الاجتماعية المدنية وباختصار أحوالهم الإنسانية ككل كل ذلك لم يتم تناوله ضمن مواضيع البحوث الأكاديمية. وأمام صورة كهذه يبدو من الصعب بمكان مناقشة الموضوع بالتفصيل وشرحه. ما نتشده هذه المقالة هو تشكيل محور مؤشر اجتماعي قادر على لفت النظر إلى هذه القضايا وإيجاد قضايا لإجراء أبحاث مختلفة.

أجري بحثان اجتماعيان حول مدارس الأئمة والخطباء كان أولهما عام ٢٠١٢ وحمل عنوان «تصور ثانويات الأئمة والخطباء وطلبتهم في تركيا»، أما الثاني فكان عام ٢٠١٢ وحمل عنوان «بحث حول ملامح طلبة ثانويات الأئمة والخطباء في تركيا (المشاكل الأساسية، التطلعات وأسس القيم)». ولعل الخاصية المشتركة لكل من البحثين هي أنهما تناولوا المدارس وطلبتهم من نواحي متعددة كالتعليم والقيم الاجتماعية والتطلعات والتصورات المجتمعية حولهم وغيرها وذلك دون تصنيف المدارس أو الطلبة كفعاكين سياسيين أو لاعبين في أي نقاشات إيديولوجية. البحثان المذكوران يحققان ولو جزئياً هدف رصد تصورات الرأي العام حول المدارس وطلبتهم وتوضيح الخطابات السياسية وإظهار حقيقة الطلبة التي أغفلت في النقاشات التي تناولتهم انطلاقاً من أحكام مسبقة. في هذا الإطار سنعمل وفي حدود هذا المقال على تحديد مجالات بعض الأسئلة / المشكلات وتقديم إجابات / توضيحات لها من خلال المعطيات التي قدمها البحثان المذكوران. وتتمثل بعض هذه الأسئلة / المشكلات بما يلي: «من هم طلبة الأئمة والخطباء؟ إلى أي طبقة اجتماعية ينتمون؟ ما هي البنية الاجتماعية لأسرهم؟ هل الانتساب إلى الأئمة والخطباء هو عادة متوارثة في العائلة؟ ما هي صورة طلبة الأئمة والخطباء في المجتمع؟ هل يواجهون مشاكل في إقامة علاقات مع المجتمع؟ ما مدى الاعتبار الذي يحظون به؟ ما هي القيم التي يُدكرون بها؟ ما العناصر التي تحدد محتوى التعليم الذي تقدمه مدارس الأئمة والخطباء؟ ما الذي ينتظره الناس من هذه المدارس؟ ما الذي يميزها عن المدارس الأخرى؟ هل هذه المدارس ضرورية أم يجب تغييرها أو تحويلها أو حتى إغلاقها؟».

قبل ٨٢ شباط / فبراير كانت السمة الأبرز لطلبة ثانويات الأئمة والخطباء تتمثل في كون معظمهم من أبناء القرى أو ممن هاجرت أسرهم حديثاً من القرى إلى المدن. في حين أن من أبرز سمات طلبة اليوم هو أن معظمهم ولد ونشأ في المدن أو أن عائلاتهم تعيش فيها منذ أمد بعيد. هذا الأمر يتيح لنا إمكانية متابعة التغيرات التي حدثت داخل مدارس الأئمة والخطباء نفسها لأن الاختلاف بين الأجيال واختلاف العائلة والجذور يقدم لنا طرف الخيط حول تغير الخصائص الثقافية لهؤلاء الطلبة وطريقة إدراكهم للعالم. وإن التغيرات والتحويلات المماثلة التي حدثت مع مرور الوقت تشير كذلك إلى اختلاف طلبة الأئمة والخطباء من جيل إلى آخر. وإطلاق وصف «جيل الأئمة والخطباء» الذي كثيراً ما يردده الرأي العام يحمل قيمة دلالية من هذا النوع تماماً. لكن ولتكوين إدراك صحيح في هذا الصدد لا بد من تحديد المتغيرات المحلية وتفحص الخصائص المميزة التي يتسم بها الطلبة والمدارس بحسب اختلاف الأجيال واستخلاص التصنيفات المختلفة للطلبة. فمحاولة تحليل جيل الأئمة والخطباء بنظرة تعميمية قد تتخذ. باختصار فإن قصة طلبة الأئمة والخطباء الممتدة لأكثر من قرن لا بد من محاولة فهمها وتحليلها على أساس الفروقات بين الأجيال المختلفة. بيد أن التصور حول مدارس الأئمة والخطباء وطلبتهم المبني على كلام مليء بالحماسة أو كلام سلبي ينطلق من أحكام مسبقة يظهر عدم عمل ما يكفي حتى الآن في هذا الصدد.

إن بعض وجهات النظر الشائعة لدى الرأي العام كاعتبار الالتحاق بالأئمة والخطباء نوعاً من التعصب أو أن المدارس وطلبتهم لا يعبون في عالم منغلقة على ذاته وأن ضغط العائلة هو حجة الالتحاق بهذه المدارس، وجهات نظر كهذه وإن عكست جانباً جزئياً إلا أنه لا بد من الإشارة إلى أنها نتاج نظرة مشكلة إلى حد بعيد. إن عملية اكتساب هوية ما هو

أمر يمكن أن يسري في جميع المدارس وأن ينطبق على الأئمة والخطباء أيضا. ولعل من أهم نتائج عملية الانخراط في المجتمع عبر المؤسسات التعليمية يتمثل بمعناه الاجتماعي في بناء الشخصية ورسم ملامح هويتها وانتماءها. من الممكن دون شك إقامة صلة بين الطلاب والمؤسسات التعليمية من خلال بعض النتائج مثل تطور مفهوم القيم عند الطلبة أثناء مرحلة التعليم واكتسابهم العناصر التي تشكل شخصياتهم وإبراز شعورهم بالانتماء وبناء هوياتهم السياسية أو الإيديولوجية وتعريف المجال الثقافي الموافق لنمط حياتهم. إن الأوصاف المسماة باسمها مثل: طالب في ثانوية خاصة، طالب في ثانوية علمية، طالب في ثانوية عسكرية، طالب في ثانوية مهنية أو غيرها يتحول كل منها إلى عنصر انتماء ليؤكد تصور هوية ما والمعاني والتطلعات المنوطة بها. في هذا السياق يمكن تناول العناصر التعريفية التي تُوصف بـ «الانتساب إلى الأئمة والخطباء» - والتي تتجاوز من حيث أبعادها معنى التحاق الطالب بمؤسسة تعليمية - ضمن التصنيفات الاجتماعية (آيديمير، ٢٠١٢). الأمر المذكور ينتج عنه صورة وتصور. فتناول المدارس وطلبتها من منظور مكونات الهوية يحدد المعنى الذي يُضفى عليها وسقف التطلعات المنتظرة منها. في هذا الصدد ظهرت العديد من الأقاويل حول التصور العام لمدارس الأئمة والخطباء وطلبتها وصورتهم، بعض هذه الأقاويل واقعي أما بعضها الآخر فمبالغ فيه.

في مقدمة هذه الاعتقادات أن طلبة الأئمة والخطباء هم ومن كل بد أشخاص جيّدون مؤهلون تأهيلا حسنا ويجتنبون دوما المحرمات والنواهي ويظهرون ميولا دينية صارمة ويحملون راية الأخلاق والقيم السامية في المجتمع بل وحتى يتم وصفهم في بعض الأحيان بصفات تفوق القدرات البشرية. من المؤكد أن قولا من هذا القبيل ينضوي على حسن نية وثناء على هؤلاء الطلبة لكنه وفي الوقت ذاته قد يسبب لهم توترا داخليا فهم بشر عاديون في نهاية المطاف. وبالتالي فإن نتوقع من شباب الأئمة والخطباء - الذين يُعتبر أنهم يتمتعون بقبالية تمثل القيم السامية - أن يجسدوا شخصية تخلصت وبكل معنى الكلمة من مواطن الضعف والذنوب فيها سيسبب لهم ضغوطا هائلة. بل وحتى أن توقعات عالية إلى هذا الحد قد تعتبر ذريعة تبرر دفع طلبة الأئمة والخطباء إلى إخفاء كونهم طلبة في تلك المدارس. وهذا الأمر قد يدفعا إلى نسيان حقيقة أنه بوسعنا أن نرسم لطلبة الأئمة والخطباء هوية الطلبة العاديين الذين لديهم مطالب ومشاكل ويحملون تطلعات اعتيادية.

خلافا لجميع التقييمات الإيجابية يمكننا الإشارة إلى توصيفات شائعة لدى الرأي العام يمكن وصفها بوضوح بأنها سلبية. كما يجب التطرق إلى الانتقادات التي توجه لطلبة الأئمة والخطباء من قبيل أنهم مجتمع أفراد مغلقون على أنفسهم وجزء من مجتمع محدود وليس من المجتمع ككل وبأنهم لا يحترمون سواهم ويفتقرون إلى بنية ثقافية وموقف ديمقراطي ويحملون مفهوما دينيا وبنية ثقافية قابلة للخضوع إلى الترهيب. لكن وردا على جميع تلك المزاعم والنظر إلى المعطيات المتوفرة يسعنا القول إن كون الطالب من طلبة الأئمة والخطباء يرادف بحد ذاته كونه شخصا يمكن الوثوق به. في هذا السياق فإن ٩٤,٢٪ ممن شاركوا في البحث استبعد إمكانية تورط طلبة /خريجي الأئمة والخطباء بأعمال إرهابية، وكانت نسبة من يعتقدون بتدني معدلات الجريمة بين طلبة الأئمة والخطباء ٤,٩٥٪. وتجدر الإشارة إلى أن معدلات الأشخاص الذين لم يعربوا عن آرائهم بهذا الصدد تحمل دلالات كبيرة. وختاما فقد دعم مؤشر الثقة هذه المعطيات حيث إن ٤,٦٥٪ ممن شملهم البحث اعتبروا أن كون الطالب من طلبة الأئمة والخطباء يعني أنه موضع ثقة.

تتبع مدارس الأئمة والخطباء لوزارة التعليم الوطني التركية وبالتأكيد فإن طلبة الشبان يتم تقييمهم أيضا من حيث نجاحهم في مجال التعليم وقدراتهم المعرفية. من هذا المنطلق وبتنحية التوترات السياسية والإيديولوجية جانبا فإن المهم هو المثل العليا التي تحملها هذه المدارس وطلبتها لبناء مستقبل جامعي وأكاديمي. إن اهتمام طلبة الأئمة والخطباء بالمستقبل ومثلهم العليا لا تختلف عن مثلتها لطلبة المدارس الأخرى.

التطلعات فيما يخص إمكانات التعليم النظامي تعد بمثابة إجابة على أحكام مسبقة سلبية أخرى تعززت أيضا لدى الرأي العام. حيث تشيع مزاعم من قبيل أن طلبة الأئمة والخطباء يناقضون القيم الأساسية للجمهورية التركية ومثلها العليا وبأنهم مناهضون للعلمانية وبأن على هذه المدارس تقديم التعليم الديني فقط وبأن آباء الطلبة يرسلونهم إلى تلك المدارس لتلقي التعليم الديني فقط. إلا أن المعطيات التي يتم تناولها في هذا الإطار تضع بين أيدينا صورة مغايرة لهذه المزاعم.

إن مدارس الأئمة والخطباء وإلى جانب كونها مؤسسات تعليمية فإنها تختلف عن المؤسسات التعليمية الأخرى بما وجدته من مقابل في المجتمع . لأن القيمة والصفات المعزوة لها في تركيا - بوصف هذه القيمة تعريفاً مشتركاً - ترسم صورة إيجابية يتفق بشأنها الجميع من كافة الشرائح تقريباً . هذه الخصائص أدت إلى اعتبار « الانتساب إلى الأئمة والخطباء » ميزة . وهذه الحقيقة التي خلص إليها الباحثان تحمل أهمية كبرى من حيث أنها تعكس التصور العام للمجتمع حول هذه المدارس .

المراجع/Kaynakça/References

- Akşit, B. & Coşkun, M. K. (2004). Türkiye'nin modernleşmesi bağlamında imam-hatip okulları. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: İslamcılık* içinde (s. 394–410). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aşlamacı, İ. (2017). *Öğrenci ve öğretmenlerine göre imam-hatip liseleri: Profiller, algular, memnuniyet, aidiyet*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Aydemir, M. A. (2016). Türkiye'de imam hatipli olmak, bir kimliğin algılanışı ve inşası üzerine genel değerlendirme. *UDAKB Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (s. 357–368). Bosna-Hersek: TİMAV.
- Baskın, R. (2015). *Öteki imam hatipli*. İstanbul: Heyamola Yayınları.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (4. basım). İstanbul: YKY.
- Can, İ. (2013). Türk ulusal kimliğinin inşasında milli eğitim ideolojisinin rolü. *Sosyoloji Divanı*, 1(1), 123–146.
- Çakır, R., Bozan, İ. & Talu, B. (2004). *İmam hatip liseleri: Efsaneler ve gerçekler*. İstanbul: TESEV Yayınları.
- İnce, Ö. (2009). *İmam Hatip saltanatı ve imamokrasi*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Kaymakcan, R. & Aşlamacı, İ. (2011). İmam-hatip liseleri üzerine bibliyografik bir inceleme. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 9(22), 71–101.
- Özensel, E. & Aydemir, M. A. (2016). *Türkiye'de imam hatipli olmak*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Özensel, E., Akın, M. H. & Aydemir, M. A. (2012). *Türkiye'de İmam Hatip Liseleri ve imam hatipliler algısı*. İstanbul: TİMAV.
- Özgür, İ. (2015). *İmam hatip okulları: İnanç, siyaset ve eğitim* (H. Yalın & E. Özkan, çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.